

Τί αναζητούν οι ιστορικοί στα αρχεία φορέων υγείας;

Με το συνέδριο αυτό οι τέσσαρεις συνδιοργανωτές συμμαριζόμαστε δύο στόχους.

- Πρώτον να αναδείξουμε τη σημασία των αρχειακών πηγών για την ιστορία της ιατρικής και της υγείας, μιας θεματικής που αναπτύσσεται διεθνώς από καιρό και σχετικά πρόσφατα στην ελληνική ιστορική επιστήμη
- και δεύτερον να προκαλέσουμε την ευαισθητοποίηση ειδικότερα των φορέων παροχής υγείας αλλά γενικότερα και άλλων παραγωγών αρχείων για τη σημασία της αρχειακής διατήρησης του αρχειακού υλικού που παράγουν καθημερινά.

Το υλικό αυτό ενδιαφέρει την ιστορία της ιατρικής και της υγείας με τρόπους, ελάχιστο αντιπροσωπευτικό μέρος των οποίων θα δείξω στη συνέχεια, για να δώσω ορισμένες επιλεκτικές απαντήσεις στο ερώτημα: Τί αναζητούν οι ιστορικοί στα αρχεία των φορέων υγείας? Με αυτούς εννοώ όχι μόνο τους φορείς παροχής υγείας και τις υγειονομικές αρχές, για παράδειγμα νοσοκομεία, σταθμούς πρωτοβάθμιας παροχής υγείας, οργανισμούς υγείας, αλλά και ποικίλες άλλες αρχές και φορείς συλλογής δεδομένων για το πάσχον ανθρώπινο σώμα για οιοδήποτε λόγο —εδώ θα αναφερθώ σε ορισμένες, ενδεικτικές περιπτώσεις: δικαστήρια, στρατιωτικές υπηρεσίες, αρχές πόλεων, στις οποίες αναζητούμε τις πηγές μας. Επειδή λοιπόν φαίνεται πως πίσω από κλειστές πόρτες εξακολουθεί να καταστρέφεται αρχειακό υλικό, ερήμην του κεντρικού αρχειακού φορέα της χώρας, των Γενικών

Αρχείων του Κράτους, επιτρέψτε μας να επιμείνουμε στο αυταπόδεικτο —για μας—, δηλαδή ότι το αρχειακό υλικό που παράγουν οι φορείς είναι απαραίτητο στην έρευνα αλλά και στη δική τους θεσμική μνήμη, όπως άλλωστε ελπίζουμε ότι θα δείξει το πρόγραμμα των υπόλοιπων ωρών και ημερών του συνεδρίου.

Ο ιστοριογραφικός κλάδος της ιστορίας της υγείας και της ιατρικής έχει τη δική του ιστορία, που συμπορεύεται με τις γενικότερες ιστοριογραφικές τάσεις. Παρόλο δε που η πρόσφατη ελληνική βιβλιογραφία έχει να δείξει σημαντικές συμβολές στο αντικείμενο, σε ό,τι ακολουθεί θα χρησιμοποιήσω παραδείγματα από τη διεθνή βιβλιογραφία, — θα μου επιτρέψετε όμως 1-2 εξαιρέσεις. Το τί δε αναζητούν οι ιστορικοί στα αρχεία των φορέων υγείας περιορίζεται μόνο από τη διεισδυτικότητα και τη δύναμη των ερωτημάτων τους. Στο χρόνο που μου αναλογεί με λίγα παραδείγματα με αρκετή όμως θεματική διασπορά θα περιορίσω τις αναφορές μου στην αξιοποίηση αρχείων

- για την ιστορία των ίδιων των φορέων,
- για τις προσωπογραφίες και τις ιδέες των ανθρώπων τους,
- την επίδραση της κοινωνιολογικής στροφής στη σχετική ιστοριογραφία και, τέλος,
- στην ιδιαιτερότητα των στρατιωτικών αρχείων.

Ασφαλώς όμως τα θέματα είναι ανεξάντλητα.

Ιστορίες των φορέων

Όπως έχει γράψει ο αμερικανός ιστορικός Harold Cook, αυτό που διαφοροποιεί την νεότερη ιατρική της Δυτικής Ευρώπης μετά τον 12ο αιώνα από τις παραδόσεις άλλων μεγάλων πολιτισμών είναι ότι η δυτική ιατρική οργανώθηκε γύρω από σωματειακούς θεσμούς (corporations), που ήλεγχαν και απέβαλλαν τις λαϊκές, εναλλακτικές παραδόσεις, οικοδομούσαν τους επαγγελματικούς, εκπαιδευτικούς και επιστημονικούς κανόνες, μονοπωλούσαν τον χώρο της γνώσης και, κατά συνέπεια,

δημιούργησαν το ρήγμα με τον ετερόδοξο, λαϊκό, μη εγγράμματο κόσμο της μαγικής “γνώσης.”¹ Εκ των πραγμάτων λοιπόν, με ενδιαφέρουσες εξαιρέσεις, η αρχειακή μας έρευνα κινείται συνήθως στον οργανωμένο χώρο της ιατρικής επιστήμης με τα σωματειακά της αρχεία και τα διαδοχικά επιστημολογικά της παραδείγματα. Με τα υπόλοιπα, τα περιθωριακά, κανονικά ασχολείται ο νόμος, αλλά και αυτά ενδιαφέρουν την ιστορική έρευνα.

*****

Σε ένα πρώτο επίπεδο τα αρχεία των φορέων συχνά χρησιμοποιούνται για να γραφτεί η δική τους επίσημη ή θεσμική ιστορία. Τα νοσοκομεία είναι οι πρώτοι φορείς που φρόντισαν αρχικά τα ίδια να γραφτούν οι ιστορίες τους. Ήδη από το 17ο αιώνα σώζονται ιστορίες των νοσοκομείων της δυτικής Ευρώπης. Μπορούμε δε να θεωρήσουμε ότι η μακρά γενεαλογία αυτού του είδους κλείνει εμβληματικά με το συνθετικό έργο του Marcel Fosseyeux, *L'Hôtel-Dieu de Paris au XVII et au XVIII siècle*. Paris 1912.²

Την επίσημη, θεσμική τους ιστορία με βάση τα αρχεία τους γράφουν και οι μεγάλοι διεθνείς οργανισμοί, για να απαθανατίσουν τη σημασία της αποστολής και του έργου τους. Την ιστορία για παράδειγμα της Επιτροπής Υγείας της Κοινωνίας των Εθνών, όπως η Επιτροπή προέκυψε από τις αντιστάσεις, συγκρούσεις και συμβιβασμούς με προϋπάρχοντες διεθνείς θεσμούς, δηλαδή τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό και το Office International d'Hygiène Publique, έγραψε ο Norman Howard-Jones από τη σκοπιά της Κοινωνίας των Εθνών.³ Ο George Woodbridge έγραψε την τρίτομη επίσημη ιστορία της UNRRA. Woodbridge, George. *UNRRA: The History of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration*. New York: Columbia University Press, 1950⁴ με βάση το αρχείο του Οργανισμού,

1. Harold J. Cook, “Medicine in Western Europe,” in *A Global History of Medicine*, ed. Mark Jackson (New York, NY: OUP Oxford, 2018), 50–52.

2. Marcel Fosseyeux, *L'Hôtel-Dieu de Paris Au XVII et Au XVIII Siècle* (Paris, 1912).

3. Norman Howard-Jones, *Interwar Public Health Between the Two World Wars. The Organizational Problems* (Geneva: World Health Organization, 1978).

4. George Woodbridge, *UNRRA: The History of the United Nations Relief and Rehabilitation*

ιστορία για την οποία θα μιλήσω μεθαύριο στην ανακοίνωσή μου, ενώ η επίσημη ιστορία του εβδομηντάχρονου πλέον WHO από το 1948 έως το 1987 αναπτύσσεται σε τέσσαρεις τόμους, που αντιστοιχούν στις τέσσαρεις δεκαετίες. (internet link)

Οι κριτικές αναθεωρήσεις της επίσημης άποψης των φορέων για την ιστορία τους γράφτηκαν επίσης με βάση τα ίδια τους αρχεία. Έτσι, την επίσημη ιστορία της Rockefeller Foundation, που εκπόνησε ο Raymond B. Fosdick,⁵ *The Story of the Rockefeller Foundation*, New York, 1952, ακολούθησε σειρά αναθεωρητικών προσεγγίσεων με χαρακτηριστική την ιστορία του Διεθνούς Τμήματος Υγείας του Ιδρύματος από τον John Farley. *To Cast Out Disease: A History of the International Health Division of the Rockefeller Foundation (1913-1951)* (2004).⁶ Σε αυτό το βιβλίο ο Farley συμπεραίνει ότι το Διεθνές Τμήμα Υγείας δεν απέδωσε τα αναμενόμενα στο έργο του καθώς ήταν ανεπαρκώς στελεχωμένο, βρισκόταν δηλαδή σε αναντιστοιχία με την παγκόσμια εμβέλεια, στην οποία είχε αναπτυχθεί η δράση του. Ενωρίτερα, και σε σχέση με την Ελλάδα, σε παρόμοιο συμπέρασμα είχε καταλήξει και η πρόωρα χαμένη Ελληνίδα ιστορικός Δήμητρα Γιαννούλη στο άρθρο της Dimitra Giannuli, “‘Repeated Disappointment’: The Rockefeller Foundation and the Reform of the Greek Public Health System, 1929–40,” *Bulletin of the History of Medicine* 72, no. 1 (1998): 47–72.⁷ Το Ίδρυμα έχει πολύ αξιόλογη αρχειακή παράδοση, χορηγεί δε υποτροφίες για αυτές τις έρευνες στο ιστορικό του αρχείο, στον ιστότοπο του οποίου συντηρείται βιβλιογραφία των έργων που έχουν εκπονηθεί με βάση αυτό το αρχείο.

Την ίδια ένταση ανάμεσα στην επίσημη ιστορία και την αναθεώρησή της θα δούμε και στην ιστορία της Επιτροπής Υγείας της Κοινωνίας των Εθνών, που θεωρήθηκε, σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες, ότι με τον κοινωνικό χαρακτήρα των προτεραιοτήτων της και τον σοσιαλδημοκρατικό

Administration (New York: Columbia University Press, 1950).

5. Raymond B. Fosdick, *The Story of the Rockefeller Foundation* (New York: Harper, 1952).

6. John Farley, *To Cast Out Disease. A History of the International Health Division of the Rockefeller Foundation (1913–1951)* (Oxford: Oxford University Press, 2004).

7. Giannuli, “Repeated Disappointment.”

προσανατολισμό της πολιτικής της αποσκοπούσε να δημιουργήσει ανάχωμα στην ιδεολογική προέλαση του σοβιετικού ολοκληρωτισμού στο μεσοπόλεμο. Αντίστοιχα, όπως έδειξε η έρευνα του αμερικανού, ελληνικής καταγωγής, ιστορικού Socrates Litsios, άλλοτε μηχανικού του WHO, τα προγράμματα των πρώτων ετών του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, επηρεασμένα από τους ανταγωνισμούς του Ψυχρού Πολέμου, παρέμειναν περιχαρακωμένα στα όρια της καταπολέμησης ασθενειών με κάθετα προγράμματα και με στενά βιοϊατρική προσέγγιση, αποφεύγοντας τα πολιτικά ευαίσθητα κοινωνικά ζητήματα που συνδέονται με την υγεία, για παράδειγμα όσα αφορούν την κοινωνική ανισότητα. Litsios S. "Malaria Control, the Cold War and the Post-War Reorganization of International Assistance." *Medical Anthropology* 17, no. 3 (1997): 255–78.⁸

Προσωπογραφίες

Τις ιστορίες των φορέων συμπληρώνουν οι ιστορίες των ανθρώπων τους και των ιδεών και προγραμμάτων που θέτουν σε κυκλοφορία οι πρωταγωνιστές τους. Αυτοί με τη σειρά τους συμμετέχουν ως μέλη ευρύτερων εθνικών ή διεθνών επιστημονικών δικτύων, μέσα από τα οποία συχνά διακινούνται ιδέες σε μια δημοκρατική κοινωνία γνώσης. Τα αρχεία τους αναφέρονται στη δράση ατόμων που πρωταγωνιστούν στο εθνικό πλαίσιο της πατρίδας τους, στη συνέχεια η πορεία τους τους συνδέει με την Επιτροπή Υγείας της Κοινωνίας των Εθνών, με τη δημιουργία του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας μετά το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και τελικά της UNICEF. Τέτοιες ήσαν για παράδειγμα οι διεθνείς διαδρομές του πολωνού βακτηριολόγου Ludwik Rajchman και του κροάτη υγιεινολόγου Andrija Stampar αλλά και στελεχών του Ιδρύματος Rockefeller, που ως εκφραστές μιας αμερικανικής κοινωνίας των πολιτών και στη συνέχεια φορείς του ιδεαλισμού του αμερικανικού New Deal, έθεσαν τις βάσεις του Τμήματος Υγείας της UNRRA, Στις μελέτες αυτών των προσωπικοτήτων μέσα από τα αρχεία των συγκεκριμένων φορέων από τον Socrates Litsios, τον Paul Weindling, την Iris Boroway και άλλους αποδεδειγμένα η επιστημονική προσωπογραφία αλλά και οι ανθρώπινες σχέσεις που διέρρηξε ο πόλεμος αλλά επανασυνέδεσε η ειρήνη.

---

8. S. Litsios, "Malaria Control, the Cold War and the Post-War Reorganization of International Assistance," *Medical Anthropology* 17, no. 3 (1997): 255–78.

Η συνάντηση των δύο αυτών μοντέλων έρευνας, της ιστορίας των Θεσμών και της ιστορίας των ανθρώπων τους, αποδεικνύεται πάντοτε γόνιμη. Θα θυμίσω εδώ την έρευνα της Βάσιας Λέκκα στο αρχείο του National Hospital for the Paralysed and Epileptic του Λονδίνου, αρχειακή έρευνα την οποία συνδυάζει με τη μελέτη της επιστημονικής προσωπικότητας και του φιλοσοφικού προσανατολισμού του βρετανού νευρολόγου John Hughlings Jackson. Σύμφωνα με την ερμηνεία της Βάσιας Λέκκα, ο Hughlings Jackson, πρωτοπόρος στην έρευνα της επιληψίας στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, συλλαμβάνει τη θέση του ανθρώπινου εγκεφάλου σε ένα ιεραρχικό σύστημα 3 επιπέδων εξέλιξης του Κεντρικού Νευρικού Συστήματος, μέσα από το πρίσμα του κοινωνικού δαρβινισμού της εποχής του. Lekka, Vasia. *The Neurological Emergence of Epilepsy: The National Hospital for the Paralysed and Epileptic (1870–1895)*. New York: Springer, 2014.⁹

Κοινωνιολογική στροφή

Η κοινωνιολογική στροφή στην ιστορία της υγείας και της ιατρικής έχει τις βάσεις της στον μεσοπόλεμο, δηλαδή στα χρόνια της εγκατάστασης ενός αριθμού αριστερών και εβραίων ιατρών και ιστορικών της ιατρικής προσφύγων από τη ναζιστική Γερμανία στο φιλόξενο περιβάλλον του πανεπιστημίου Johns Hopkins της Βαλτιμόρης, όπου δημιούργησαν το περίφημο ινστιτούτο ιστορίας της ιατρικής του Johns Hopkins. Πρωτοπόροι αυτής της μετάβασης ήσαν ο Ludwig Edelstein, ο Henry Sigerist, ο Erwin Ackerknecht, που έγραψε μεταξύ πολλών άλλων το έργο *Medicine at the Paris Hospital, 1794–1848*.¹⁰

Μεταπολεμικά, η κοινωνιολογική στροφή, η οποία γονιμοποίησε συνολικότερα την ιστορική έρευνα μετά τη δεκαετία του 1960, χαρακτηρίστηκε από την ενισχυμένη επιρροή της γαλλικής σχολής των Annales και έδωσε οριστική ώθηση στο νέο είδος των ερωτημάτων και ερμηνειών της κοινωνικής ιστορίας της υγείας και της ιατρικής και της ιστορίας από τα κάτω, από την κοινωνική βάση. Ωστόσο, οι

9. Vasia Lekka, *The Neurological Emergence of Epilepsy: The National Hospital for the Paralysed and Epileptic (1870–1895)* (New York: Springer, 2014).

10. Erwin H Ackerknecht, *Medicine at the Paris Hospital, 1794–1848* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1967).

αρχειακές και άλλες πηγές που θα απαντούσαν σε τέτοια ερωτήματα και πολυπαραγοντικές προσεγγίσεις έπρεπε να εκτείνονται σε πολύ μεγαλύτερο εύρος, για παράδειγμα σε τοπικά, προσωπικά αρχεία, αρχεία σωματείων, δικαστηρίων κλπ, και οι ερευνητές να χρησιμοποιούν νέα, διεπιστημονικά εργαλεία. Έτσι, σε αντιδιαστολή με τις παραδοσιακές ιστορίες νοσοκομείων, η Rosemary Stevens¹¹ στο έργο της *In Sickness and in Wealth. American Hospitals in the Twentieth Century*, Basic Books 1989, επιχείρησε να απαντήσει στο ερώτημα πώς οι μεγάλες κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές στις ΗΠΑ μετέβαλαν την ιδιωτική, φιλανθρωπική φυσιογνωμία των αμερικάνικων νοσοκομείων των αρχών του 20ού αιώνα, που έδωσαν τη θέση τους στα τεχνο-βιολογικά, επιχειρηματικά συμπλέγματα του τέλους του 20ού. Μεταξύ πολλών άλλων πηγών, η Stevens αξιοποίησε αρχειακό υλικό κυβερνητικών υπηρεσιών.

*****

Ωστόσο, η τοπική και η μικρή κλίμακα καταλαμβάνουν σημαντικές θέσεις έναντι της μεγάλης κλίμακας στη νέα κοινωνική ιστορία της υγείας, επομένως και τα τοπικά αρχεία και τα αρχεία πόλεων.

Το 2015 κυκλοφόρησε το βιβλίο των Zlata Blažina Tomić και Vesna Blažina, *Expelling the Plague: The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik, 1377 - 1533* (Montreal: McGill-Queens University Press, 2015),¹² το οποίο πραγματεύεται τον τρόπο με τον οποίο η πόλη-κράτος Ραγούζα / Dubrovnik της Αδριατικής οργάνωσε την άμυνά της κατά της επιδρομής του Μαύρου Θανάτου, της πανώλους του 14ου αιώνα. Είναι γνωστό ότι η εμπορική αυτή δημοκρατία της Αδριατικής καινοτόμησε εγκαθιδρύοντας πρώτη το μέτρο της καραντίνας το 1377, για να την μιμηθούν στη συνέχεια άλλα λιμάνια της Μεσογείου. Οι δύο ερευνήτριες όμως μελέτησαν το αρχείο της πόλης

11. Rosemary Stevens, *In Sickness and in Wealth. American Hospitals in the Twentieth Century* (New York: Basic Books, 1989).

12. Zlata Blažina Tomić and Vesna Blažina, *Expelling the Plague: The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik, 1377 - 1533* (Montreal: McGill-Queens University Press, 2015), McGill-Queen's Associated Medical Services studies in the history of medicine, health, and society.

για να ανασυστήσουν την αστική ζωή, τις νέες ιεραρχίες που επέβαλε η κινητοποίηση κατά της επιδημίας με το Γραφείο Υγείας στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας, καθώς και την νέα καθημερινή ζωή στην πόλη υπό τη συνεχή απειλή του θανάτου. “Τα αρχεία του είναι η πολυτιμότερη πολιτιστική κληρονομιά του Dubrovnik”, υπερηφανεύονται οι δύο συγγραφείς στο τέλος του βιβλίου τους.

Η κοινωνική ιστορία της υγείας και της ιατρικής δεν αδιαφορεί όμως και για τις όψεις παραβατικότητας, γυναικείας παραβατικότητας στο επόμενο παράδειγμα. Με βάση τα online αρχεία του Old Bailey, του αγγλικού κεντρικού ποινικού δικαστηρίου, η ιστορικός Corinna Wagner¹³ ερεύνησε υποθέσεις βρεφοκτονιών του 18ου και 19ου αιώνα. Σύμφωνα με τις ιατρικές απόψεις της περιόδου και τις καταθέσεις των ιατροδικαστών στο δικαστήριο, οι βρεφοκτονίες οφείλονταν στην ταραγμένη ψυχική κατάσταση των μητέρων που οι γιατροί απέδιδαν σε σωματικές αλλοιώσεις στο γυναικείο σώμα κατά την κύηση, τη γέννα και τον θηλασμό. Τις αλλοιώσεις δε στο κρυμμένο εσωτερικό του γυναικείου σώματος είχε πρόσφατα ανακαλύψει και απεικονίσει η επιστήμη σε ανατομικά εγχειρίδια, που είχαν στη διάθεσή τους οι ιατροδικαστές για την ιατροδικαστική εξέταση των υπόδικων γυναικών. Η ψυχική διαταραχή όμως ως παροδική δεν συνιστούσε κοινωνική απειλή και δεν αναιρούσε τα φυσιολογικά ευγενικά γυναικεία χαρακτηριστικά που συμβάδιζαν με τη μητρότητα. Την ίδια απαλλακτική στάση απέναντι στις κατηγορούμενες υιοθετούσαν και οι κοινοί —μη ειδικοί— μάρτυρες από το κοινωνικό περιβάλλον των υπόδικων γυναικών. Έτσι, μετά το 1775 στο Old Bailey καμμία υπόθεση βρεφοκτονίας δεν κατέληξε σε καταδίκη χάρη στην αναγωγή των βρεφοκτονιών σε ψυχικές διαταραχές και αυτών με τη σειρά τους σε συγκεκριμένο σωματικό υπόβαθρο στα αναπαραγωγικά όργανα της γυναίκας. Η δε “γνώση” αυτή είχε επηρεάσει τις αντιλήψεις και στο κοινωνικό περιβάλλον.

Πόλεμος — περιβάλλον

Είναι κοινοτυπία να πει κανείς ότι ο πόλεμος διαταράσσει την όποια ισορροπία ανάμεσα στο περιβάλλον και τις εμπλεκόμενες κοινωνίες. Ωστόσο ο αμερικανός ιστορικός του περιβάλλοντος John

13. Corinna Wagner, “The Problem of Maternal Violence: Anatomy, Forensic Medicine and the Mind,” in *The Secrets of Generation. Reproduction in the Long Eighteenth Century*, ed. Raymond Stephanson and Darren W. Wagner (Toronto: University of Toronto Press, 2015), 195–216.

McNeill στο βιβλίο του *Mosquito Empires*¹⁴ προχωρεί παραπέρα και αξιοποιεί στρατιωτικά αρχεία για να μελετήσει τη δυναμική σχέση ανάμεσα

- στο πολιτικό —τις ιμπεριαλιστικές εξορμήσεις τριών δυναστικών κρατών, της Ισπανίας, της Γαλλίας και της Βρετανίας—
- το οικολογικό, δηλαδή το περιβάλλον των νησιών της Καραϊβικής και την πανίδα των κουνουπιών του τίτλου του βιβλίου,
- τους παλαιότερα εγκατεστημένους —σχετικά άνοσους— ισπανικούς πληθυσμούς και
- τους ξένους στρατούς, οι οποίοι αποδεκατίζονταν από την ελονοσία και τον κίτρινο πυρετό.

Τελικά, στην περιοχή και τη σύγκρουση αυτή η τελική επικράτηση κρίθηκε υπέρ των Ισπανών. Ήταν δηλαδή η πλευρά που προστατευόταν από τό συγκριτικό πλεονέκτημα που ο McNeill αποκαλεί διαφορική ανοσία στις δύο αυτές αρρώστιες, δηλαδή τη σχετικά αυξημένη — έναντι των αντιπάλων— αντοχή στην ελονοσία και τον κίτρινο πυρετό. Έτσι είναι οι συντελεστές της ασθένειας αυτοί που γέρνουν αποφασιστικά την πλάστιγγα στο πεδίο της αποικιοκρατικής σύγκρουσης.

Η σημασία λοιπόν των στρατιωτικών αρχείων για την ιστορία της υγείας και της ιατρικής δεν μπορεί να υπερτιμηθεί καθώς μάλιστα, όπως είναι γνωστό, μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα περισσότεροι στρατιώτες έχαναν τη ζωή τους στον πόλεμο από τις λοιμώδεις ασθένειες παρά από τα τραύματα των μαχών.

Conclusion

Μετά από όλα τα παραπάνω, και πέρα από τα καιρούς επιστημονικά ρεύματα της ιστοριογραφίας, ελπίζω ότι έγινε σαφές στους παραγωγούς αρχείων και ιδίως στους παραγωγούς αρχείων των φορέων παροχής υγείας, αφ'ενός ότι έργα όπως τα παραπάνω δεν θα είχαν γραφτεί χωρίς τα αρχεία που είχαν στη διάθεσή τους οι συγγραφείς, αφ'ετέρου ότι δεν υπάρχουν όρια στις

-----

14. J.R. McNeill, *Mosquito Empires: Ecology and War in the Greater Caribbean, 1620–1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

ερευνητικές περιέργειες των ιστορικών σε ό,τι έχει, ως σημείο αναφοράς τον ανθρώπινο ψυχικό και σωματικό πόνο.

Bibliography

- Ackerknecht, Erwin H. *Medicine at the Paris Hospital, 1794–1848*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1967.
- Blažina Tomić, Zlata, and Vesna Blažina. *Expelling the Plague: The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik, 1377 - 1533*, McGill-Queen's Associated Medical Services studies in the history of medicine, health, and society. Montreal: McGill-Queens University Press, 2015.
- Cook, Harold J. "Medicine in Western Europe." In *A Global History of Medicine*, edited by Mark Jackson, 44–68. New York, NY: OUP Oxford, 2018.
- Farley, John. *To Cast Out Disease. A History of the International Health Division of the Rockefeller Foundation (1913–1951)*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Fosdick, Raymond B. *The Story of the Rockefeller Foundation*. New York: Harper, 1952.
- Fosseyeux, Marcel. *L'Hôtel-Dieu de Paris Au XVII et Au XVIII Siècle*. Paris, 1912.
- Giannuli, Dimitra. "'Repeated Disappointment': The Rockefeller Foundation and the Reform of the Greek Public Health System, 1929–40." *Bulletin of the History of Medicine* 72, no. 1 (1998): 47–72.
- Howard-Jones, Norman. *Interwar Public Health Between the Two World Wars. The Organizational Problems*. Geneva: World Health Organization, 1978.
- Lekka, Vasia. *The Neurological Emergence of Epilepsy: The National Hospital for the Paralyzed and Epileptic (1870–1895)*. New York: Springer, 2014.
- Litsios, S. "Malaria Control, the Cold War and the Post-War Reorganization of International Assistance." *Medical Anthropology* 17, no. 3 (1997): 255–78.
- McNeill, J.R. *Mosquito Empires: Ecology and War in the Greater Caribbean, 1620–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Stevens, Rosemary. *In Sickness and in Wealth. American Hospitals in the Twentieth Century*. New York: Basic Books, 1989.

Wagner, Corinna. "The Problem of Maternal Violence: Anatomy, Forensic Medicine and the Mind." In *The Secrets of Generation. Reproduction in the Long Eighteenth Century*, edited by Raymond Stephanson and Darren W. Wagner, 195–216. Toronto: University of Toronto Press, 2015.

Woodbridge, George. *UNRRA: The History of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration*. New York: Columbia University Press, 1950.